

עולמם של הגויים ויחסם לעם ישראל בפירוש הרמב"ן לתורה

תקציר

בפירושו על התורה מקדיש הרמב"ן תשומת-לב רבה לעולמם של הגויים וליחסי ישראל ואומות העולם. הרמב"ן כולל כלל עקרוני, לפיו ארץ-ישראל איננה סובלת חוטאים, וכאשר עם חוטא, הוא מגורש מהארץ. כך גורשו עמי כנען מארץ-ישראל בגלל חטאיהם, והארץ ניתנה לעם ישראל. אולם, מסתבר, שלדעת הרמב"ן, ארץ-ישראל לא ניתנה לעם ישראל כאירוע היסטורי בלבד, אלא כחלק מתכנית הבריאה בעת בריאת העולם. אולם עד אשר יזכה עם ישראל לשבת בשלווה בארץ-ישראל, עליו לעבור סבל ודיכוי, דברים הרמוזים בהתגלות ה' לאברהם בברית בין הבתרים, ובחלומו של יעקב בלכתו לחרן. בציינו את הסבל שיסבול ישראל מאומות העולם, דן הרמב"ן בשאלה במה אשמים הגויים שזיענשו, הרי הם נועדו לכך על-ידי הקב"ה, ומבאר, שהקב"ה גזר עינוי קל, ואילו הגויים הוסיפו להרע לישראל והגדילו לעשות הרבה מעבר למה שנצטוו. הרמב"ן מאריך את הדיון בנושא זה ומביא הוכחות מפסוקי התורה והנביאים, העוסקים בהענשת ישראל על-ידי מצרים, אשור ובבל.

לדעת הרמב"ן עם ישראל נועד לשבת בארץ-ישראל ואף לשלוט באומות העולם, אולם בגלל שגיאות מסוימות יעוד זה נדחה. כך מציין הרמב"ן, שבגלל העינוי של שרה את הגר, יסבול עם ישראל מישמעאל במשך הדורות. גם פניית מלכי בית שני לרומי הביאה בעקבותיה עונש מאומות העולם, הנכללים כולם במושג "רומי". אולם הרמב"ן מטעים, שלמרות כל זה יזכה עם ישראל לשמירה ולהבדלה מאת ה'.

פסוקי תורה רבים מזהירים מפני כריתת ברית ליושבי הארץ והליכה בדרכיהם. הרמב"ן מטעים את הרעיון, שלעם ישראל יש השגחה מיוחדת בארץ-ישראל – ישירה מאת הקב"ה, בניגוד לאומות העולם המושגחות על-ידי מתווכים. השגחה מיוחדת זו מחייבת שלא ללכת בדרכיהם, שכן אם נלך בדרכיהם מאיימת עלינו גלות כפי שמאיימת על הגויים. את סגולתם המיוחדת של עם ישראל מבאר הרמב"ן בכך, שהקב"ה חזר על כל האומות והציע להם לקבל את התורה, אולם הם סרבו, מה שאין כן עם ישראל, שקיבל את התורה מרצון.

הרמב"ן דן במלחמת רשות ובמלחמת מצווה, ומטעים שבשתי המלחמות מצווה לקרוא לשלום. אולם ההבדל הוא – אם לא יענו לקריאת השלום, אז במלחמת רשות הורגים את הגברים ומחיים את הנשים, בעוד שבמלחמת מצווה מחרימים את כולם. אולם הרצון להחרים את עמי כנען איננו צו מוחלט. שכן, אם עשו תשובה וקיבלו על עצמם שלא לעבוד ע"ז, אז אין חובה להחריםם.

תאריכים: משה בן נחמן; ספרד; פרשנות; ויכוח; ארץ-ישראל; עם ישראל; אומות עולם; מעשי אבות סימן לבנים; ארבע מלכויות; השגחה; מלחמת רשות; מלחמת מצווה.

הרמב"ן מציין גם דברי נחמה לעם ישראל בכך, שהקב"ה דאג שארץ-ישראל תישאר שממה ושום כובש לא יישב אותה, כיוון שהארץ מחכה לעם ישראל שישוב אליה וישוב אותה.

הרמב"ן – ר' משה בן נחמן נולד בשנת 1194 כבן למשפחה מיוחסת של חכמים, בעיר גירונה שבמדינת קאטלוניה.

תקופת חיי הרמב"ן בספרד

במרוצת המאה ה-13 בוצעה והושלמה העברת היהודים בספרד משלטון המוסלמים לשלטון הנוצרים. כל ארצות חצי האי הפירנאי, מלבד גרנדה, עברו לרשות הנוצרים, ונכללו בשלוש המדינות הגדולות: ארגוניה, קאסטיליה ופורטוגל. במאה זו נעשתה הכנסיה יותר ויותר תוקפנית כלפי היהודים, ובראשה מסדרי הנזירים החדשים: הפרנציסקנים והדומיניקנים. אולם רוב תקופה זו היה מצב היהודים בספרד הנוצרית טוב יותר מאשר בכל תחום נוצרי אחר. במלכות ארגוניה היו היהודים רצויים ומבוקשים. בשנת 1247 הכריז המלך יעקב הראשון על הבטחת חסות לכל היהודים שיבואו לארצו. מלכים העניקו זכויות נרחבות לקהילות היהודים². ימי מלכותו של המלך יעקב הראשון (1213-1276) נחשבים כתקופה טובה ליהודים. אמנם המלך ראה ביהודים מקור לכסף ושאף לנצלם, לפיכך דאג להם. המלך אישר לכל היהודים שיבואו להתיישב בארצו לרכוש קרקעות ולסחור בין, בשמן ובבהמות. אולם עם זאת, הייתה עמדתם של שלטונות הערים ככלל, עוינת ליהודים, וגם השפעת הכנסיה הייתה לרעתם. עמדת המלך לא הייתה יציבה. לעיתים תמך בהם ולעיתים עמד נגדם. בשנת 1251 הוחרמו כל ההלוואות של היהודים, והם הוכרחו לבוא לבתי יראתם של הנוצרים לשמוע נאומי הסתה של כמרים³.

רוב ימיו של הרמב"ן עברו בשלווה חומרית ובסערה רוחנית. המצב בארגוניה, שבה גדל ופעל, גרם שתחושת הגלות של הרמב"ן, הייתה בעיקרה רוחנית ולא גשמית. עובדה זו מרומזת גם בפירושו לדברים כ"ח, מ"ב, שבו הוא מציין: "אבל אחרי היותנו בגלות בארצות אויבינו, לא נתקללו מעשה ידינו, ולא אלפינו ועשתרות צאננו, ולא כרמינו וזיתינו ואשר נזרע בשדה. אבל אנחנו בארצות כשאר העמים יושבי הארץ ההיא, או בטוב מהם, שרחמיו עלינו. כי שיבתנו בגלות היא בהבטחה שאמר לנו: 'ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לכלותם, להפר בריתי אתם כי אני ה' אלוקיהם' (ויקרא כ"ו, מד)".

ויכוח הרמב"ן ועלייתו לארץ

בחברה הדתית הדומיניקנית של אותם הימים היה יהודי מומר – פבלו כריסטיאני, שהיה מטיף ומסית לנצרות. בגירוניה אף דרש, שהחכם היהודי הרמב"ן יתווכח אתו ברבים, ברצותו להוכיח שמשיחיותו של ישו מתאשרת מתוך פרקי המקרא והתלמוד. הוא יצא מתוך ההנחה – אם יצליח

לשכנע את הרמב"ן ולהעבירו לחיק הנצרות, יקבלו כל יהודי הקהילות את הנצרות. הרמב"ן הוזמן לברצלונה בשנת 1263 לויכוח פומבי. אולם הרמב"ן התנה שיסכים לדבר רק אם יאפשרו לו לדבר כרצונו באין מפריע, ושלא יורע כוחו מכוח איש ריבו. המלך הסכים לתנאי זה. הויכוח נמשך ארבעה ימים. הרמב"ן כיוון את הויכוח לשאלות האלה: האם כבר בא המשיח או לא; אם על-פי הכתובים יש לחשוב את המשיח לאלוקים או לבן אדם; איזו אמונה נכונה זו של הנוצרים או זו של היהודים.

נגד משיחיותו של ישו טען הרמב"ן, שכל הנביאים ניבאו, שבימות המשיח ישתפר המצב המוסרי בין בני אדם ותחדלנה מלחמות. אבל דווקא מאז שהופיע ישו, מלאה הארץ חמס, שוד ועוול, והנוצרים אוהבים מלחמות יותר מעמים אחרים. נגד דבריו של פבלו כריסטיאני נאלץ הרמב"ן לחבר ספר בעברית, שבו תאר את הויכוח בברצלונה, ואף מסר עותק שלו להגמון בגירונה. אולם הדבר עורר את חמת הדומיניקנים והם ביקשו מהאפיפיור קלמנס הרביעי להוקיע את המלך אשר ניקה מעוון את מחבר הספר, המחלל את הנצרות. על הרמב"ן נגזרה גלות. בגיל 70 נאלץ הרמב"ן לעזוב את ספרד ולצאת לגולה בדרכו לארץ-ישראל⁴.

עלייתו של הרמב"ן לארץ-ישראל נבעה לא רק מסיבות היסטוריות, אלא גם מסיבות אידאולוגיות (רעיוניות). הניסיון להסביר את יציאת הרמב"ן מספרד ועלייתו לארץ-ישראל רק במניעים של רצון להתרחק מספרד ולמלט את עצמו מרדיפות, לוקה בחסר. הניעה אותו לכך גם השקפתו הדתית. הרמב"ן ראה את יישוב ארץ-ישראל כמצווה מחייבת, המוטלת על כל יהודי⁵.

פירוש הרמב"ן לתורה

הרמב"ן כתב את פירושו לתורה במגמה להוציא מן הלבבות את פירושיהם של פרשנים רציונליסטים כראב"ע וכרמב"ם⁶. הרמב"ן מוחה נגד פירושים אלגוריים ורציונליסטיים שנעשו עמוד ומשענת למסקנות של משכילי הדור. הרמב"ן יוצא נגד ההשקפה, שהעולם מתנהג על-פי חוקים קבועים, והחכם ואיש המעשה יכולים לשער ולכונן על-פיהם את צעדיהם. לדעת הרמב"ן, הכל קיים ונעשה בדרך נס, על-פי רצון ההשגחה הפועלת בעולם דרך ניסים נסתרים⁷.

הרמב"ן כתב את פירושו לתורה כפי הנראה בערוב ימיו. על יסוד זה ניתן להבין את דבריו בפירושו לבראשית ל"ה, ט"ז ד"ה "כברת": "זה כתבתי תחילה, ועכשו שזכיתי ובאתי אני לירושלים, שבח לאל הטוב והמיטיב, ראיתי בעיני...". מכאן, שספר בראשית היה כבר אתו בכתובים כשהגיע לארץ, והוסיף ותיקן בו לפי מה שראה אז בעיניו⁸. וכן ציין ע. צ. מלמד: "את פירושו כתב הרמב"ן בחו"ל, אבל בעלייתו ארצה הוסיף בפירוש כמה תיקונים והשלמות"⁹. במאמר זה ברצוני לעיין בעמדתו של הרמב"ן ביחס לאומות העולם, ביחסי ישראל עם אומות העולם בארץ ומחוצה לה, – נושאים התופסים מקום נרחב בפירוש הרמב"ן לתורה¹⁰.

א. אומות העולם וארץ-ישראל

בפירושו לבראשית א', א' מבאר הרמב"ן את העובדה ההיסטורית: כאשר עם חוטא, הוא גולה ממקומו. אדם הראשון חטא וגורש מגן-עדן. אנשי דור המבול בחטאם גורשו מן העולם, פרט לנח שהיה צדיק ונמלט בצדקו. אחר כך דור בוני המגדל: "חטאם גרם להם להפיצם במקומות ולזרותם בארצות". בהמשך דבריו כולל הרמב"ן כלל, לפיו עם החוטא מגורש מארצו, ובייחוד עם היושב בארץ-ישראל, וכה דבריו: "אם כן ראוי כאשר יוסיף הגוי לחטוא, שיאבד ממקומו ויבוא גוי אחר לרשת את ארצו. כי כן הוא משפט האלוקים בארץ מעולם, וכל שכן עם המסופר בכתוב, כי כנען מקולל ונמכר לעבד עולם, ואינו ראוי שיירש מבחר מקומות הישוב. אבל יירשנה עבדי ה' זרע אוהבו, כעניין שכתוב 'ויתן להם ארצות גוים ועמל לאֲמִים יירשו בעבור ישמרו חֻקֵּי וְתוֹרֹתַי יִנְצְרוּ' (תהלים ק"ה, מד'-מה)". "כלומר", אומר הרמב"ן, "שגירש משם מורדיו והשכין בו עבדיו, כי בעבודתו ינחלוה. אם יחטאו לו, תקיא אותם הארץ כאשר קאה את הגוי אשר לפניהם". (לשון ויקרא י"ח, כ"ה). הרמב"ן מסתייע בדבריו בדברי חז"ל: "ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי פתח 'כח מעשיו הגיד לעמו' (תהלים קי"א, ו'). מה טעם גילה להם הקב"ה לישראל מה נברא ביום ראשון ומה נברא ביום שני. מפני ז' אומות, שלא יהיו מונין את ישראל ואומרים להם הלא אומה של בזיזות אתם. וישראל משיבים להם: 'ואתם הלא בזוזה היא בידכם, הלא כפתורים היוצאים מכפתור השמידום וישבו תחתם'. (לשון דברים ב', כ"ג). העולם ומלואו של הקב"ה הוא כשרצה נתנו לכם, כשרצה נטלו מכם ונתנו לנו"¹¹.

יושם לב לכך, שבשורתו של המדרש המצוטט בדברי הרמב"ן מטעימה את הקשר שבין בריאת העולם לבין עובדת היות ארץ-ישראל מתנה לעם ישראל. ואולי יש בכך כדי להדגיש את הרעיון, שנתנית ארץ-ישראל היא חלק עיקרי בחוקי הבריאה. לכן הרמב"ן דן בכך בפירושו לפרשת הבריאה¹². אולם חוק זה קובע שארץ-ישראל איננה סובלת חוטאים, בין אם הם גויים, בין אם הם יהודים, כפי שמודגש בויקרא י"ח, כ"ה, וכפי שמדגיש הרמב"ן בדבריו: "אם יחטאו לו, תקיא אותם הארץ כאשר קאה את הגוי אשר לפניהם".

את דברי ה' לקין "הלוא אם תיטיב שאת... ואתה תמשל בו" (בראשית ד', ז'), מבאר הרמב"ן: "הורהו על התשובה שהיא נתונה בידו לשוב בכל עת שירצה ויסלח לו". כלומר, החטא איננו סוף הדרך אצל האדם, גם לא מבחנו האחרון. אלא שלב של ירידה הגורר בעקבותיו עונש. אולם אם ישוב מחטאו, יסולח לו. האדם נבחן לא רק באשר לשאלה האם חטא, אלא בעיקר על-פי תגובתו לאחר מעשה החטא¹³. הרמב"ן מטעים את ההיגד "ויסלח לו". זהו אולי עיקר הדבר – אם חטא עם ישראל ואיבד את ארצו, קיימים סיכוייו לרשת אותה מחדש¹⁴.

לפסוק "והיה ברכה" (בראשית י"ב, ב'), מבאר הרמב"ן: "מפני שעשו אנשי אור כשדים עמו רעות רבות על אמונתו בקב"ה, והוא ברח מהם ללכת ארצה כנען ונתעכב בחרן, אמר לו לעזוב גם אלו ולעשות כאשר חשב מתחילה שתהיה עבודתו לו, וקריאת בני אדם לשם ה' בארץ

הנבחרת ושם יגדל שמו ויתברכו בו הגויים ההם" ... אברהם עוזב את אור כשדים והולך לארץ-ישראל כדי "שתהיה עבודתו לו וקריאת בני אדם לשם ה' בארץ הנבחרת". לארץ ישראל יש אפוא סגולה, שאין לאור כשדים ואף לא לחרן, ולא לארץ אחרת. כי ללמד את בני האדם לקרוא בשם ה' יש עניין מיוחד דווקא בארץ הנבחרת. לארץ-ישראל יש אפוא תכונות מיוחדות לא רק ביחס לעם ישראל, אלא גם ביחס לאומות העולם.

ב. הגויים כמענישי עם ישראל

המדרש מדבר על ארבע מלכויות ששיעבדו את ישראל במרוצת הדורות, והן: בבל, פרס, יון ורומי. ארבע מלכויות אלו חופפות את ההיסטוריה של עם ישראל לדורותיו. לפסוק "והנה אימה חשכה גדלה נפלת עליו" (בראשית ט"ו, י"ב), מבאר הרמב"ן: "דרשו בו רמז לשעבוד ארבע גלויות. כי מצא הנביא בנפשו אימה, ואחר-כך בא בחשכה ואחר-כך גדלה החשכה, ואחר-כך הרגיש כאילו היא נופלת עליו כמשא כבד תכבד ממנו". כלומר, את המראה שרואה אברהם בחזון הנבואי, הכולל חמש תיבות, דרשו על ארבע המלכויות¹⁵. ומוסיף הרמב"ן: "אמרו: 'אימה' - זו בבל. 'חשכה' - זו מדי, שהחשיכה עיניהם של ישראל בצום ובתענית. 'גדולה' - זו מלכות אנטיוכוס. 'נופלת' - זו אדום¹⁶. והיה כעניין הזה לאברהם, כי כשהקב"ה ברת עמו ברית לתת הארץ לזרעו לאחוזת עולם, אמר לו כמשייר במתנתו שארבע גלויות ישמעבדו בבניו וימשלו בארצם, וזה בעל מנת אם יחטאו לפניו". לאמור - מתנת ארץ-ישראל לעם ישראל בברית בין הבתרים איננה מתנה מושלמת, אלא "כמשייר במתנתו". כלומר, מתנה שעם ישראל יזכה לה לאחר שיזוקק בכור ההיתוך של גלויות שישמעבדו בבניו.

רעיון ארבע המלכויות שישמעבדו את עם ישראל במרוצת הדורות, עולה גם בפירושו של הרמב"ן לבראשית כ"ח, י"ב "והנה מלאכי אלקים עולים ויורדים בו": "ועל דעת ר' אליעזר הגדול הייתה זאת המראה כעניין בין הבתרים לאברם, כי הראהו ממשלת ארבע מלכויות ומעלתם וירידתם. וזהו טעם 'מלאכי אלקים', כמו שנאמר בדניאל 'שר יון בא' (דניאל י', כ'), ושר מלכות פרס' (שם י', י"ג), והבטיחו כי הוא יתעלה יהי עמו בכל אשר ילך ביניהם וישמרנו ויצילנו מידם. אמרו¹⁷ 'הראה לו הקב"ה ארבע מלכויות מושלן ואבדנן. הראהו שר מלכות בבל עולה שבעים עֶנְקִים (=שלבים) ויורד. והראהו שר מלכות מדי עולה מאה ושמונים עֶנְקִים ויורד, והראהו שר מלכות אדום עולה ואינו יורד. אמר לו יעקב 'אך אל שאול תורד' (ישעיהו י"ד, ט"ו). אמר לו הקב"ה: "אם תגביה כנשר וגו'" (עובדיה א', ד')¹⁸.

בברית בין הבתרים נגזר על זרעו של אברהם "כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה". אולם הכתוב מוסיף: "וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי" (בראשית ט"ו, י"ד). הפסוק מעורר בעיה כפולה: במה חטאו ישראל שיסבלו צער ושיעבדו, ובמה אשמים הגויים שיענשו על אשר שיעבדו את ישראל, הרי הם שליחיו של הקב"ה. הרמב"ן מרחיב את

הדיבור בתשובתו לשאלה שנייה, באמרו: "והנכון בעיני כי טעם 'וגם', אף-על-פי שאני גזרתי על זרעך להיות גרים בארץ לא להם ועבדום ועינו אותם, אף-על-פי-כן אשפוט את הגוי אשר יעבדו על אשר יעשו להם, ולא יפטרו בעבור שעשו גזרתי". לאמור - אין ביצוע גזירת ה' על ידי הגויים משחרר אותם מעונש על מעשיהם. הסיבה לכך אומר הרמב"ן: "והטעם כמו שאמר הכתוב 'קנאתי לירושלם ולציון קנאה גדולה. וקצף גדול אני קצף על הגוים השאננים, אשר אני קצפתי מעט והמה עזרו לרעה". (זכריה א', י"ד-ט"ו). הרמב"ן מבאר פסוק זה בתארו את אירועי עבדות מצרים: "וכן היה במצרים שהוסיפו להרע, כי השליכו בניהם ליאור וימררו את חייהם, וחשבו למחות את שמם". כלומר, הרעו לעם ישראל הרבה יותר ממה שנתבקשו, לפיכך אומר הרמב"ן: "וזה טעם 'דן אנכי', שאביא אותם במשפט אם עשו כנגזר עליהם או הוסיפו להרע להם"¹⁹.

הרמב"ן מצטט גם מדבריו של הרמב"ם בספר המדע²⁰, שאמר: "לפי שלא גזר על איש ידוע, וכל אותם המריעים לישראל אילו לא רצה כל אחד מהם, הרשות בידו, לפי שלא נגזר על איש בידוע". אולם דברי הרמב"ם אינם מקובלים על הרמב"ן. הרמב"ן דוחה את דברי הרמב"ם, באמרו: "שאפילו לו הייתה גזירה כללית על האומות להרע לישראל, ואחת מהן קדמה ועשתה גזירת הקב"ה, הרי זכתה בדבר מצווה. והוא מציין: "ומה טעם בדבריו, כאשר יצווה המלך שיעשו בני מדינה פלוני מעשה מן המעשים, המתירשל ומטיל הדבר על האחרים, חומס וחוטא נפשו".

הרמב"ן מוסיף לבאר את דעתו, באמרו: "אמר הקב"ה היה לכם לנהוג בם כעבדים ויעשו צרככם. אני קצפתי מעט והמה עזרו לרעה. ודבר ברור הוא כי השלכת בניהם ליאור אינה בכלל. 'ועבדום וענו אותם', אבל היא עקירתם לגמרי. וכן מה שאמרו תחילה 'הבה נתחכמה לו פן ירבה' (שמות א', י'), אינו בכלל עבדות וענוי, מלבד מה שהוסיפו בענוי עצמו, וימררו את חייהם בעבודה קשה".

נושא זה, שלפיו הקב"ה גזר על אומה להעניש את ישראל, ולאחר שביצעה את הגזירה, הקב"ה מענישה, מפותח בדברי הנביאים, והרמב"ן מרחיב על-כך את הדיבור: "וכן הכותב אומר בסנחריב 'הוי אשור שבט אפי וגו' בגוי חנף אשלחנו ועל-עם עברתי אצוננו' (ישעיהו י', ה'-ר), ואמר הכתוב 'והוא לא כן ידמה ולבבו לא-כן יחשוב' (שם ז'). ועל-כן הענישו בסוף, כמו שנאמר: 'והיה כי יבצע ה' את כל מעשהו... אפקד על פרי גדל לבב מלך אשור ועל תפארת רוב עיניו וגו' (שם י"ב). ואמר בו 'שה פזורה ישראל אריות הדיחו. הראשון אכלו מלך אשור וזה האחרון עצמו נבוכדראצר מלך בבל. לכן כה אמר ה'... הנני פקד אל-מלך בבל ואל-ארצו כאשר פקדתי אל-מלך אשור' (ירמיהו נ', י"ז-י"ח). והנה זו ראייה שנענש מלך אשור על הרעה שעשה לישראל. והנה נבוכדראצר שמע כי הנביאים פה אחד קוראים אותו להחריב ירושלים, והוא וכל עמו נצטוו על-כך מפני הנביא, כמו שכתוב: 'הנני שלח ולקחתי את-כל-

משפחות צפון נאום-ה' ואל נבוכדראצר מלך-בבל עבדי והביאתים על-הארץ הזאת ועל ישיבה... והחרמתים' (שם כ"ה, ט'). וכתוב: 'הנני נתן את-העיר הזאת ביד הכשדים וביד נבוכדראצר מלך-בבל... והציתו את העיר הזאת באש' (שם ל"ב, כ"ח-כ"ט). ואף על בית המקדש עצמו אמר: 'ונתתי את-הבית הזה כשילה' (שם כ"ו, ו'). והם יודעים כי מצוות ה' היא, כמו שאמר נבוזראדן לירמיהו: 'ה' אלקיך דבר את-הרעה הזאת את המקום הזה. ויבא ויעש ה' כאשר דבר כי חטאתם לה' (שם מ', ב'-ג').

ואף-על-פי-כן נענשו הכשדים כולם בסוף, והיה זה מפני שני טעמים: האחד שגם הוא נתכוון להשמיד כל הארץ להגדיל ממשלתו, כמו שכתוב בו: 'והשבתי גאון זדים וגאות עריצים אשפיל' (ישעיהו י"ג, י"א). וכתוב: 'ואתה אמרת בלבבך השמים אעלה וגו' (שם י"ד, י"ג). וכתוב: 'אעלה על במתי עב אדמה לעליון' (שם י"ד). וכתוב באומתו: 'האומרה בלבבה אני ואפסי עור' (שם מ"ז, ח'). ואמר בו חבקוק: 'הוי בצע בצע רע לביתו לשום במרום קנו וגו' (חבקוק ב', ט'). והנה זה כעונשו של סנחריב, ולכן אמר הכתוב: 'לכן כה אמר ה'... הנני פקד אל-מלך בבל ואל-ארצו כאשר פקדתי אל-מלך אשור' (ירמיהו נ', י"ח). אבל היה במלך בבל עונש אחר שהוסיף על הגזירה, והרע לישראל יותר מאד, כמו שאמר בו: 'קצפתי על-עמי חללתי נחלתי ואתנם בידך. לא שמת להם רחמים על-זקן הכבדת עלך מאד' (ישעיהו מ"ז, ו'). ועל כך בא עליהם עונש כפול ומכופל שנשמד זרעו לגמרי, ולא יהיה לבבל 'שם ושאר ונין ונכד' (שם י"ד, כ"ב), ונשמדה עירו לעולמים..."

לפסוק "ורוח תשימו בין עדר ובין עדר" (בראשית ל"ב, י"ז), אומר הרמב"ן: "כדי להשביע עינו של אותו הרשע ולתווהו על הדורו²¹ וסברו בבראשית רבה²² שיש בזה רמז. אמר יעקב לפני הקב"ה: ריבונו של עולם, אם יהיו צרות באות על בני, לא תביא אותן זו אחר זו, אלא הרווח להם מצרותיהם²³. עשה רמז שיהיו המיסים והארנוניות שיגבו בני עשו מזרעו ברווח והפרש בין זו לזו."

ספר בראשית כולל רמזים לקורות עם ישראל לדורותיו. כך ביחסי ישראל ואומות העולם. בפירושו למפגש שבין יעקב למלאך, "וירא כי לא יכל לו" (בראשית ל"ב, כ"ה), מדגיש הרמב"ן את הסבל שעם ישראל יסבול מהגויים במרוצת הדורות: "ועל כן לא יכול לו המלאך להזיקו. כי לא הורשה רק במה שעשה עמו להקע כף ירכו. ואמרו בבראשית רבה²⁴: 'נגע בכל הצדיקים שעתידין להיות ממנו, זה דורו של שמד'. והעניין כי המאורע כולו רמז לדורותיו שיהיה דור בזרעו של יעקב יתגבר עשו עליהם עד שיהיה קרוב לקעקע ביצתן (לשון ויק"ר כ"ו, ח'). והיה זה דור אחד בימי חכמי המשנה כדור של ר' יהודה בן בבא²⁵ וחבריו, כמו שאמר²⁶: 'אמר ר' חייא בר אבא אם יאמר לי אדם תן נפשך על קדושת שמו של הקב"ה, אני נותן, ובלבד שיהרגוני מיד. אבל בדורו של שמד איני יכול לסבול. ומה היו עושים בדורו של שמד? היו מביאין כדוריות של ברזל ומלבנין אותן באור ונותנין אותן תחת שיחיהן ומשיאין נפשותיהם

מהם. ויש דורות אחרים שעשו עמנו כזה ויותר רע מזה, והכל סבלנו ועבר עלינו, כמו שרמז "ויבא יעקב שלם".

ג. מעשי אבות סימן לבנים

למרות התיאורים הקשים של סבל רב שיסבלו ישראל מאומות העולם במרוצת הדורות יש בפי הרמב"ן גם בשורה אחרת: "עם ישראל נועד לשלוט באומות העולם. כך בפירושו לפסוק "שובי אל-גברתך והתעני תחת ידיה" (בראשית ט"ז, ט'), מציין הרמב"ן: "ציווה אותה לשוב ולקבל עליה ממשלת גבירתה. רמז כי לא תצא לחופשי ממנה, כי בני שרה ימשלו בזרעה לעולם". לאמור, בני ישמעאל נועדו לחיות תחת ממשלת עם ישראל לעולם. דומה כי אולי זה המצב הטבעי והנורמלי אותו חוזה הרמב"ן. אולם נראה כי יש בפי הרמב"ן ביקורת מסוימת כלפי עם ישראל והתנהגותו, ואולי בעבור שגיאות מסוימות עם ישראל משלם ביוקר. לפסוק "ותענה שרי ותברח מפניה" (בראשית ט"ז, ו'), אומר הרמב"ן: "חטאה אמנו בעינוי הזה"²⁷, וגם אברהם בהניחו לעשות כן. ושמע ה' אל עניה ונתן לה בן שיהא פרא אדם לענות זרע אברהם ושרה בכל מיני העינוי"²⁸.

בהקדמתו לפרשת "וישלח" מלמדנו הרמב"ן כיצד יש להתנהג עם אומות העולם: "נכתבה הפרשה הזאת להודיע כי הציל הקב"ה את עבדו וגאלו מיד חזק ממנו (לשון ירמיהו ל"א, י'), וישלח מלאך ויצילהו. ולמדנו עוד שהוא לא בטח בצדקתו והשתדל בהצלה בכל יכולתו. ויש בה עוד רמז לדורות. כי כל אשר אירע לאבינו עם עשו אחיו יארע לנו תמיד עם בני עשו, וראוי לנו לאחוז בדרכו של צדיק שנזמין עצמנו לשלושת הדברים שהזמין הוא את עצמו: לתפילה ולדורון ולהצלה כדרך מלחמה לברוח ולהינצל". וכן בפירושו שם ל"ב, ט' מעיר הרמב"ן: "וראיתי במדרש²⁹, מה עשה? זיינם מבפנים והלבישם בגדים לבנים בחוץ, והתקין עצמו לשלושה דברים, וכן עיקר. והכוונה בזה כי יעקב יודע שאין זרעו כולו נופל בידי עשו. אם כן, יינצל המחנה האחר על כל פנים. וגם זה ירמוז שלא יגזרו עלינו בני עשו למחות את שמנו, אבל יעשו רעות עם קצתנו בקצת הארצות שלהם, מלך אחד גוזר בארצו על ממוננו, או על גופנו. ומלך אחר מרחם במקומו ומציל הפליטים". אולם מדוע יגיע עם ישראל למצב כזה שאומות העולם ישלטו בו? דומה כי יש בדברי הרמב"ן נזיפה מסוימת על התנהגותנו ביחס לאומות העולם. וכדרכו בשיטת "מעשה אבות סימן לבנים"³⁰, מוצא הרמב"ן טעות בהתנהגותו של יעקב כלפי עשו. בפירושו לפסוק "אל-עשו אחיו ארצה שעיר שדה אדום" (בראשית ל"ב, ג'), מציין הרמב"ן: "בעבור היות נגב ארץ-ישראל על-ידי אדום, ואביו יושב בארץ הנגב, יש לו לעבור דרך אדום או קרוב משם, על-כן פחד אולי ישמע עשו והקדים לשלוח אליו מלאכים לארצו". הרמב"ן מציין: "וכבר תפסוהו החכמים על זה. אמרו בבראשית רבה י' ³¹ 'מחזיק באזני כלב' (לשון משלי כ"ו, י"ז), אמר לו הקב"ה: לדרכו היה מהלך והיית

משלח אצלו ואומר לו "כה אמר עבדך יעקב". כלומר, עשו היה מהלך לדרכו ולא היה בכוונתו לפגוע ביעקב. אלא שיעקב עורר על עצמו את עשו בהיותו שולח אליו שליחים דרך הכנעה, ומזה נתעורר עליו עשו לצאת לקראתו למלחמה³². הרמב"ן מוסיף בפירושו דברי ביקורת על התנהגותו של עם ישראל בימי בית שני: "ועל דעתי גם זה ירמוז כי אנחנו התחלנו נפילתנו ביד אדום. כי מלכי בית שני באו בבית עם הרומיים³³, ומהם שבאו ברומא והיא הייתה סיבת נפילתם בידם³⁴, וזה מוזכר בדברי רבותינו ומפורסם בספרים³⁵. ביקורת נוספת מצינו בדברי הרמב"ן בפירושו לפסוק "והיה כאשר תריד ופרקת עלו מעל צוארך". (בראשית כ"ז, מ'): "ירמוז לישראל שלא יתגרו במדיי לעשות עמם רעה. והוא מה שציווה הכתוב 'ונשמרתם מאד אל תתגרו במ וגו' (דברים ב', ד'-ה'³⁶). וכך הזכירו רבותינו³⁷: 'כי ששת חדשים ישב שם יואב וכל ישראל עד הכרית כל זכר באדום' (מלכ"א י"א, ט"ז). אמר לו הקב"ה: אני אמרתי 'אל תתגרו במ', ואתה התגרית בהם. חייך, שאין שישה חודשים הללו נמנין לך ולמלכותך..." לאמור - גם כאשר יד ישראל שולטת באומות העולם, קרי: באדום, עליהם להיזהר שלא להשתעבד בהם יותר מדי, והשתעבדות יתר נחשבת לישראל לעוון.

לרמב"ן דברי נחמה לעם ישראל, שלמרות שיסכלו מהגויים סבל רב, הקב"ה יהיה בעזרם. "והנה סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה והנה מלאכי אלקים עולים ויורדים בו" (בראשית כ"ח, י"ב) "הראהו בחלום הנבואה כי כל הנעשה בארץ נעשה על-ידי המלאכים והכל בגזירת עליון עליהם... והראהו כי הוא יתברך ניצב על הסולם ומבטיחו ליעקב בהבטחה גדולה, להודיע שהוא לא יהיה ביד המלאכים, אבל יהיה חלק ה' ויהיה עמו תמיד כמו שאמר: 'והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל אשר תלך' (בראשית כ"ח, ט"ו). כי מעלתו גדולה משאר הצדיקים שנאמר בהם: 'כי מלאכיו יצוה-לך לשמורך בכל דרכיך' (תהלים צ"א, י"א)³⁸.

ד. הקשיית לב פרעה

הרמב"ן דן בשאלה המפורסמת: מחד נאמר "ואני אקשה את לב פרעה" (שמות ז', ג'), ומאידך הקב"ה מענישו. לדברי הכתוב: "ואני אקשה את לב פרעה" (שמות ז', ג') מציין הרמב"ן: "אמרו במדרש רבה³⁹ גילה לו שהוא עתיד לחזק את לבו בעבור לעשות בו הדין, תחת שהעבדים בעבודה קשה. ועוד שם⁴⁰ "כי אני הכבדתי את לבו" (להלן י', א'): אומר ר' יוחנן: 'מכאן פתחון פה למינים לומר לא הייתה ממנו שיעשה תשובה. אמר ר' שמעון בן לקיש: יסתם פיהם של מינים, אלא 'אם ללצים הוא יליץ' (משלי ג', ל"ד). מתרה בו פעם ראשונה ושנייה ושלישית ואינו חוזר בו, והוא נועל בו דלת מן התשובה, כדי לפרוע ממנו מה שחטא.

כך פרעה הרשע. כיוון ששיגר הקב"ה אצלו חמש פעמים⁴¹ ולא השגיח על דבריו, אמר לו הקב"ה: אתה הקשית את ערפך והכבדת את לבך, הריני מוסיף לך טומאה על טומאתך. הרמב"ן מעורר את השאלה המתבקשת, באמרו: "והנה פירשו בשאלה אשר ישאלו הכל⁴² אם ה' הקשה

את לבו מה פשעו? ויש בו שני טעמים ושניהם אמת. האחד - כי פרעה ברשעו אשר עשה לישראל רעות גדולות חינם, נתחייב למנוע ממנו דרכי תשובה כאשר באו בזה פסוקים רבים בתורה ובכתובים. ולפי מעשיו הראשונים נידון. והטעם השני כי היו חיצו המכות עליו בפשעו, כי לא נאמר בהם רק "ויחזק לב פרעה" (ז', י"ג, כ"ב; ח', ט"ו) "ויכבד פרעה את לבו" (ח', כ"ח). הנה לא רצה לשלחם לכבוד ה', אבל כאשר גברו המכות עליו ונלאה לסבול אותם, רך לבו והיה נמלך לשלחם מכובד המכות, אך לא לעשות רצון בוראו. ואז הקשה השם את רוחו ואימץ את לבבו למען ספר שמו, כעניין שכתוב: "והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני גוים רבים וגו'" (יחזקאל ל"ח, כ"ג). לרמב"ן אפוא שתי תשובות. האחת - כיוון שפרעה בחר בדרך הרעה, נמנעה ממנו דרך התשובה. דעה זו היא דעתו של הרמב"ם⁴³. הסבר אחר שמעלה הרמב"ן הוא, שפרעה הכביר בעצמו את לבו, וגם כאשר גברו עליו המכות, לא נכנע לפני ה'. בסופו של דבר נאלץ לשלח את בני ישראל, לא מתוך כניעה לה', אלא מכובד המכות בלבד.

ה. הזהירות מהשפעה זרה

בכמה מקומות מזהירה התורה על הקשר עם עמי הארץ היושבים בארץ-ישראל. בסוף פרשת משפטים נאמר: "לא תכרת להם ולא להיהם ברית" (שמות כ"ג, ל"ב). אומר על כך הרמב"ן: "הזהיר שלא יכרות להם ברית להחיות מהם כל נשמה, ולא להיהם יזהיר שלא יכרות להם ברית להניח ע"ג שלהם, אלא שיהרסם וישבר מצבותיהם". הסיבה לכך היא: "כי תעבד את אלהיהם כי יהיה לך למוקש". (שם ל"ג). ומבאר שם הרמב"ן את הסיבה באמרו: "לא ישבו בארץ כי יהיה לך למוקש, פן יחטאו אותך לי כי תעבוד את אלהיהם. וכן אמר 'פן-תכרות ברית ליושב הארץ... פן יהיה למוקש בקרבך' (להלן ל"ד, י"ב). והטעם כי ישיבתם בארץ יהיה לך למוקש ולמכשול פן יחטאו אותך לי בדרכיהם הרעים ובעלילותם הנשחתות".

מהי הסיבה שיש כל כך לחשוש מהשפעתם הרעה של עמי כנען על עם ישראל בארץ-ישראל? תשובה לכך נותן הרמב"ן בהטעימו את מעלת המיוחדת של ארץ-ישראל ביחס לארצות אחרות. על כל העמים בכל הארצות הקב"ה משגיח באמצעות מתווכים, מה שאין כן עם ישראל בארץ-ישראל הזוכים להשגחה ישירה מאת הקב"ה, ללא אמצעים ומתווכים. בפירושו לויקרא י"ח, כ"ה "ותטמא הארץ ואפקד עונה עליה ותקיא הארץ..." מבאר הרמב"ן: "החמיר הכתוב בעריות בעבור הארץ שתטמא בהן ותקיא הנפשות העושות... אבל סוד הדבר בכתוב שאמר 'בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם יצב גבלת עמים וגו' (דברים ל"ב, ח'). כי חלק ה' עמו וגו' (שם ט'). "והעניין כי השם הנכבד ברא הכל ושם כוח התחתונים בעליונים, ונתן על כל עם ועם בארצותם לגוייהם כוכב ומזל ידוע כאשר נודע באיצטגנינות, וזהו שנאמר: 'אשר חלק ה' אלוקיך אתם לכל העמים' (דברים ד', י"ט). כי חילק לכולם מזלות

בשמים וגבוהים עליהם מלאכי עליון. נתנם להיות שרים עליהם, כעניין שכתוב 'ושר מלכות פרס עומד לנגדי' (דניאל י', י"ג) וכתוב 'והנה שר יון בא' (שם כ')... והנה השם 'הנכבד הוא אלקי האלוקים האדונים' (דברים י', י"ז) לכל העולם. אבל ארץ-ישראל אמצעות הישוב היא נחלת ה' מיוחדת לשמו, לא נתן עליה מן המלאכים קצין שוטר ומושל (לשון משלי ו', ו'), בהנחילו אותה לעמו המיוחד שמו, זרע אוהביו. וזהו שאמר: 'והייתם לי סגלה מכל העמים כי לי כל הארץ' (שמות י"ט, ה'). וכתוב 'והייתם לי לעם ואנכי אהיה לכל לאלקים' (ירמיהו י"א, ד'). לא שתהיו אתם אל אלהים אחרים כלל. והנה קידש העם היושב בארצו בקדושת העריות וברובי המצוות להיותם לשמו, ולכך אמר: 'ושמרתם את-כל-חוקותי ואת-כל משפטי ועשיתם אתם ולא-תקיא אתכם הארץ' (ויקרא כ', כ"ב). וכתוב: 'ואמר לכם אתם תירשו את-אדמתם ואני אתננה לכם לרשת אתה... אני ה' אלקיכם אשר הבדלתי אתכם מן-העמים' (שם כ"ד). יאמר, כי הבדיל אותנו מכל העמים אשר נתן עליהם שרים ואלהים אחרים בתתו לנו את הארץ, שיהיה הוא יתברך לנו לאלקים ונהיה מיוחדים לשמו. והנה הארץ שהיא נחלת השם הנכבד תקיא כל המטמא אותה ולא תסבול עובדי ע"ג ומגלים עריות"⁴⁴.

לאור זאת, נשאל מהי זכותם המיוחדת של עם ישראל, ומדוע נתברכו בסגולה הנבדלת משאר העמים. בפירושו לפסוק "ואתה מרבבת קדש מימינו אשרת למו" (דברים ל"ג, ב'), מתאר הרמב"ן את זכותם של ישראל. "על דעת רבותינו⁴⁵ טעם הכתוב כי מסיני בא לתת תורה לישראל שנגלה להם משם. וזרע משעיר להם לישראל, כי נגלה על בני עשו לתת להם התורה, וכאשר לא רצו בני עשו לקבל אותה, האיר פניו לישראל ונתנה להם בימינו ובזרועו ואור פניו כי רצם (לשון תהלים מ"ד, ב'), והופיע והראה להם יפעתו והדרת פניו מהר פאר כאשר לא רצו בני ישמעאל בתורה. יזכיר כי היה זכות לישראל גדולה כאשר לא רצו שאר האומות לקבל את התורה. והנה הזכיר כל זרע אברהם, שאחר מהם לא היה חפץ בתורה זולתי ישראל. אבל על כל האומות גם כן נגלה לתת אותה להם, ולא רצו בה, כפי הבא בקבלת רבותינו"⁴⁶.

ו. היחס לאומות העולם בארץ-ישראל

בדברים פרק כ' עוסקת התורה בסוגיית המלחמה. "כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לשלום" (פס' י'). הרמב"ן מביא את פירושו של רש"י: "במלחמת הרשות הכתוב מדבר, כמו שמפורש בעניין 'כן תעשה לכל הערים הרחקת ממך מאד' (פס' ט"ו). בהתייחסו לדברי רש"י, מציין הרמב"ן: "כתב הרב זה מספרי⁴⁷ ששנו שם כלשון הזה: במלחמת הרשות הכתוב מדבר, והכוונה לרבותינו בכתוב הזה אינה אלא לומר שהפרשה בסופה (בהמשך, בפסוקים ט"ו וט"ז) תחלק בין שתי המלחמות. אבל קריאת השלום אפילו במלחמת מצווה⁴⁸, היא שחייבים לקרוא לשלום, אפילו לשבעה עממים. שהרי משה קרא לשלום לסיחון מלך האמורי (דברים

ב, כ"ד-כ"ו), ולא היה עובר על עשה ועל לא תעשה שבפרשה "כי תחרס תחרימם" (פסוק י"ז), ולא תחיה כל נשמה" (פסוק ט"ז), אבל ההפרש שביניהם, כאשר לא תשלים ועשתה מלחמה, שציווה הכתוב ברחוקות להכות את כל זכורה ולהחיות להם הנשים והטף בזכרים. ובערי העמים האלה ציווה להחרימם גם הנשים והטף.

כלומר, לדעת הרמב"ן קריאת השלום משותפת הן למלחמת רשות והן למלחמת מצווה, שהרי לדעתו, רק בהמשך הפרשה יש הבחנה בין מלחמת רשות למלחמת מצווה. אבל בפתיחה, כשמדובר על קריאה לשלום, הכוונה לשני סוגי המלחמה. ההבחנה בין מלחמת רשות למלחמת מצווה היא: כאשר לא יענו לקריאת השלום, במלחמת רשות מכים את הזכרים ומחיים את הנשים והטף, ואילו במלחמת מצווה יש להחרים את כל התושבים: גברים, נשים וטף.

הסיבה לחיוב החרמתם של שבעת העמים נזכרת בתורה פעמיים: בשמות כ"ג ל"ב-ל"ג - "לא תכרת להם ולא להיהם ברית. לא ישבו בארץ פן יחטאו אתך לי". ובדברים כ', י"ח - "למען אשר לא ילמדו אתכם לעשות כל תועבתם". לדעת הרמב"ן אם שבעת העמים חדלים לעבוד עבודה זרה, הרי בטל החשש שמא יחטאו את בני-ישראל, לפיכך בעניין זה אין חיוב להחרימם. בפירושו לשמות שם אומר הרמב"ן: "הזהיר שלא יכרות להם ברית להחיות מהם כל נשמה... והכוונה לומר, כי בעודם עובדים את אלהיהם לא יכרות להם ברית, אבל אם קיבלו עליהם שלא לעבוד עבודת גילולים, רשאי הוא לקיימם". וכן בפירושו לדברים כ' מאריך הרמב"ן לבאר, שיהושע כתב פרוסדיטגמא (כתב) לכל מקום שהיה הולך לכבוש: "והיה כותב בה מי שמבקש להשלים יבוא וישלים. ומי שמבקש לילך לו, ילך לו. ומי שמבקש לעשות מלחמה, יעשה מלחמה"⁴⁹. ומציון: "ואמרו בספריסו⁵⁰ הא אם עשו תשובה אינן נהרגים, בשבעת עממים הוא. והתשובה היא שיקבלו עליהם שבע מצוות שנצטוו בני נח. לא שיתגירו להיותם גרי צדק".

התורה מרגישה: "לא ישבו בארץ פן יחטאו אתך לי כי תעבד את אלהיהם" (שמות כ"ג, ל"ג). וכן במדבר ל"ג, נ"ה מזהירה התורה: "ואם לא תורישו את-ישיבי הארץ מפניכם, והיה אשר תותירו מהם לשפים בעיניכם ולצנינם בצריכם". כוונת הדברים לומר, אם יישארו עמי כנען עובדי אלילים בארץ-ישראל, ישפיעו על עם ישראל ללכת בדרכיהם, ואז - "והיה כאשר דמיתי לעשות להם, אעשה לכם". אין לעם ישראל יחס מיוחד, אלא כיוון שארץ-ישראל איננה סובלת חוטאים, אותו איום המאיים על שבעת העמים, מאיים גם עלינו. כך מטעים הרמב"ן בפירושו לבמדבר ל"ג, נ"ה: "ואחר שיהיו שפים בעיניכם ויטעו אתכם לשוב מאחרי, יהיו צנינים בצדיכם שיכאיבו ויצערו אתכם לשלול ולבז אתכם, ואחר-כך "וצררו אתכם", שילחמו בכם ויביאו אתכם במצור, ואני אגלה אתכם מפניהם גלות שלמה. כי כאשר דמיתי לעשות להם על-ידיכם שיגלו כולם מן הארץ ולא תותירו מהם שם ולא שמעתם בקולי, כן

אעשה לכם ולא אשאיר מכם בארץ גם אחד."

יושם לב לכך, כי בשם שהקב"ה יעד את ארץ-ישראל לעם ישראל, כך יעד הקב"ה ארצות לעמים אחרים, קרובי ישראל ממשפחת אברהם. בדברים פרק ב' אוסרת התורה להתגרות מלחמה בבני עשו (פסוקים ד'-ה'), בבני מואב (פסוק ט') ובבני עמון (פסוק י"ט), שהם קרובי משפחה לישראל, והקב"ה הנחיל להם את ארצם. לדברי הרמב"ן בפירושו לדברים ב', י': "והנה הנחיל השם כל העמים ההם לזרעו של אברהם. אחד מהם לעשו, והשאר לישראל, שהוא הבן הבכור, ואין ראוי לגזול מעשו את אשר הורישם האלקים. כי השם יקצוף על הגזול מהם נחלה שהנחילם ה' יתברך, כאשר יקצוף על הגזול מישראל הארץ שינחילנה להם."⁵¹

בחיבורו של הרמב"ן מצויות גם כמה הערות שעניינן דברי נחמה ותקוות הגאולה. בפירושו לשמות י"ז, ט' "ויאמר משה אל יהושע", מציין הרמב"ן בעניין המלחמה עם עמלק: "ויתכן שפחד משה פן יתגבר בחרבו מפני היותו עם נוחל החרב מברכת הזקן, שאמר לו: 'ועל חרבך תחיה' (בראשית כ"ז, מ'). כי המלחמה מן המשפחה הזאת היא הראשונה והאחרונה לישראל. כי עמלק מוזע עשו וממנו באה אלינו המלחמה בראשית הגויים. ומזרעו של עשו היה לנו הגלות והחורבן האחרון, כאשר יאמרו רבותינו, שאנחנו היום בגלות אדום⁵², ממנה נושע לעולם, כאשר אמר: 'ועלו מושעים בהר ציון לשפט את הר עשו והיתה לה' המלוכה' (עובדיה א', כ"א). והנה כל אשר עשו משה ויהושע עמהם בראשונה, יעשו אליהו ומשיח בן יוסף עם זרעם, על-כן התאמץ משה בדבר". אולם תקוות הגאולה איננה מועילה אם ארץ-ישראל מיושבת על-ידי גויים. לפיכך, בפירושו לויקרא כ"ו, ט"ז מטעים הרמב"ן: "וכן מה שאמר בכאן 'ושממו עליה אויבכם' (פסוק ל"ב), היא בשורה טובה מבשרת בכל הגלויות, שאין ארצנו מקבלת את אויבינו, וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה ואשר הייתה נושבת מעולם, והיא חרבה כמוה. כי מאז יצאנו ממנה לא קיבלה אומה ולשון, וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם".

מראי מקומות

1. י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, הוצ' עם עובד, תל-אביב, תשי"ט, עמ' 111.
2. ח.ה. בן ששון, תולדות עם ישראל בימי הביניים, הוצ' דביר, תל-אביב, תשכ"ט, עמ' 106-108.
3. י. אונא, ר' משה בן נחמן - הרמב"ן, הוצ' קרית ספר, ירושלים, תשל"ז, עמ' 7-8.
4. ראה צ. גרץ, דברי ימי ישראל, כרך רביעי, בתרגום ש. א. קמנצקי, הוצ' יזרעאל, תל-אביב, 1976, עמ' 170-172. י. אונא, פרק "ויכוח רמב"ן", עמ' 81-86. וראה עוד י. בער, "לביקורת הויכוחים של ר' יחיאל מפאריש ושל ר' משה בן נחמן", תרביץ ב (תרצ"א), עמ' 173-184.

5. מ אידל, "על ארץ-ישראל במחשבה היהודית המיסטית", ארץ-ישראל בהגות היהודית בימי-הביניים, עורכים מ חלמיש, א. רביצקי, ירושלים, תשנ"א, עמ' 205. וראה בהרחבה, הרב ש' ישראלי, ספר ארץ חמדה, הוצ' מורשת, תל-אביב, תשי"ז, בפרק "דעת הרמב"ן במצוות ישיבת ארץ-ישראל וביאורה", עמ' יא-יג.
 6. ת. ה. בן ששון, "ר' משה בן נחמן - איש בסבכי תקופתו", מולד 213 (1967), עמ' 360.
 7. פירושו לבראשית, י"ז, א'; לשמות י"ג, ט"ז. וראה: י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, עמ' 144-147.
 8. ת. ד. שעוועל, במבוא למהדורתו על פירוש הרמב"ן לתורה, עמ' 8.
 9. ע. צ. מלמד, מפרשי המקרא, דרכיהם ושיטותיהם, ח"ב, ירושלים, תשל"ח, עמ' 1020. מ. סבתו, "על נוסח פירוש הרמב"ן לתורה", מגדים כ"ג (תשנ"ה), עמ' 72. ח. פדיה, "ארץ של רוח וארץ ממש", ארץ-ישראל בהגות היהודית בימי-הביניים, עמ' 265, הע' 130.
 10. לצערי, אין ביכולתי לעמוד על ההיבט הקבלי בפירושו של הרמב"ן. לנושא זה ראה ג. שלום, הקבלה בגירונה, ערך לפי הרצאות דר' י. בן שלמה, הוצ' אקדמון, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 63-91.
 11. ב"ר א. ג.
 12. זוהי גם שיטת רש"י בפירושו לבראשית א' א'. וראה בדברי ריה"ל: "היתה מועמדת להישיר כל העולם מוכנת לשבטי בני ישראל, מעת הפרד הלשונות, כמו שנאמר "בהנחל עליון גוים..." (כוזרי ב', ט"ז).
 13. לפי תרגום ירושלמי לבראשית ג', ט' נראה, שחטאו של האדם היה לא רק באכילה מעץ הדעת, אלא בעובדה שהתחבא לאחר החטא.
 14. וראה גם בפירוש הרמב"ן לבראשית ו', ג' "בשגם הוא בשר" (בסוף דבריו).
 15. ראה ילקוט שמעוני, בראשית לך לך, ע"ז.
 16. בכינוי "אדום" התכוונו חז"ל לרומי. ראה עבודה זרה ב', ע"ב.
- בפירושו לפסוק כ' (במדבר כ"ד), אומר הרמב"ן: "וזה דבר מפורסם מדברי רבותינו כי החיה הרביעית שראה דניאל (דניאל ז', כ"ג) היא רומי אשר הגלתנו". ב"מבוא לספר הגאולה", כתבי הרמב"ן, כרך ראשון, הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ג, עמ' רנ"ז-רנ"ח, כותב הרמב"ן: "במראה הראשון בשנה אחת לבלשצר (דניאל ז', א'), ראה דניאל ארבע חיות, ונתפרש לו כי הם ארבעה מלכי אומות. הראשונה כאריה, היא מלכות בבל. השנייה כדוב, היא מלכות פרס. השלישית כנמר, היא מלכות יוון. הרביעית "דחילה ואימתני תקיפא", היא רומי (דניאל ז', א'-ז'). וראב"ע סובר כי החיה הרביעית היא מלכות ישמעאל [וראה גם מדרש הגדול על "אתר"]. אבל זה לא ייתכן מכמה טעמים. וכלל הדבר, כי הכתוב מונה רק המלכויות התופשות אחת מחברתה. אבל אם היו בעולם מלכויות אחרות בימי המלכויות האלה, לא הראה צורתם לדניאל. לכן בכל מקום שאנו בגלות היום, היא גלות רומי, ואין לנו עמידה ממנה עד בוא המשיח".

17. תנחומא ויצא ב', ויק"ר כ"ט, ב'.
18. וראה על כך, נ. ליבוביץ, עיונים בספר בראשית, הוצ' הסוכנות היהודית, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 208-209.
19. וראה בפירוש הרד"ק על "אתר".
20. הלכות תשובה ו', ה'.
21. וראה במדרש הגדול וברש"י על אתר.
22. ב"ר ע"ה, י"ג.
23. בב"ר מובאת כאן תוספת, שאיננה מצוטטת בדברי הרמב"ן: "באותה שעה נשא יעקב את עיניו וראה את עשו שהוא בא מרחוק, ותלה עיניו למרום ובכה וביקש רחמים מלפני הקב"ה, ושמע תפילתו והבטיחו שהוא מושיעו מכל צרותיו בזכותו של יעקב, שנאמר: "יענך ה' ביום צרה ישגבך שם אלקי יעקב" (תהלים כ', ב').
24. ב"ר ע"ז, ד'.
25. סנהדרין י"ג, ע"ב, י"ד, ע"א; עבודה זרה ח', ע"ב.
26. שיר השירים רבה ב', י"ח.
27. ואף רד"ק בפירושו על "אתר" הולך בדרך זו, ומטעים: "מה שעשתה שרה לא היה טוב בעיני האל, כמו שאמר המלאך אל הגר: 'כי שמע ה' אל ענייך', והשיב לה ברכה תחת עוניה".
28. לדעת רבנו חננאל (מה"ד שעוועל) בפירושו על "אתר", שרה הייתה משתעבדת בהגר, ואברהם אמר לה כי הוא עוון פלילי לענותה.
29. תנחומא בובר, וישלח ו'.
30. דרך פרשנות זו נקוטה בידי הרמב"ן בכמה מקומות בפירושו לספר בראשית.
- וראה י. היינמן, "דרכי האגדה", הוצ' מאגנס, ירושלים, תשי"ד, עמ' 32.
31. ב"ר ע"ה, ב'-ג'.
32. בב"ר שם, נוסף: "ר' יהודה בר סימון פתח: 'מה-תאמרי כי יפקד עליך ואת למדת אתם עליך אלפים לראש' (ירמיהו י"ג, כ"א). אמר לו הקב"ה: לדרכו היה מהלך ואתה משלח אצלו ואומר לו: 'כה אמר עבדך יעקב'. וראה גם במדרש הגדול על "אתר", ובפירוש הרמב"ן לבראשית ל"ג, ט"ו.
33. ראה עבודה זרה ח' ע"ב: "דכי אתא רב דימי אמר תלתין ותרין קרבי עבדו רומאי בהדי יונאי ולא יכלו להו עד דשתפינהו לישראל בהדייהו".
- וראה ספר חשמונאים א' ח'. י"ז-כ"א.
34. בפירושו לויקרא כ"ו, ט"ז ד"ה "אף אני אעשה זאת לכם", אומר הרמב"ן: "ועוד ראייה שאמר, 'יולך ה' אתך ואת-

- מלכך אשר תקים עליך אל-גוי אשר לא-ידעת אתה ואבתיך' (דברים כ"ח, ל"ו). כי הלך אגריפס המלך בסוף בית שני לרומי, ועל הליכתו שם נחרב הבית".
35. ראה בספר יוסיפון ליוסף בן גוריון הכהן, פרקים שמונה ושלושים, חמש וששים.
36. רש"י שם: "ונשמרתם מאד": ו"מהו השמירה? אל תתגרו בהם".
37. ירוש' ראש השנה פ"א הל"א.
38. הרמב"ן בפירושו כאן ממשיך לצטט מדברי רבותינו: "ועל דעת ר' אליעזר הגדול וכו'". ראה דבריו לעיל פ' ב' "הגוים כמענישי ישראל". אלא ששם מודגש הסבל שייגרמו ארבע המלכויות לישראל, בעוד שבמדרש - המקור לדברים (תנחומא ויצא ב'; ויק"ר כ"ט, ב') - מודגשת ההצלה מהן: אמר ר' שמואל בר' נחמן: ... ושל אדום עולה ולא ידע כמה. באותה שעה נתיירא יעקב אבינו ואמר שמא לזה אין לו ירידה? אמר לו הקב"ה: 'ואתה אל-תירא עבדי יעקב נאם-ה' ואל-תחת ישראל' (ירמיהו ל', י). כביכול אפילו אתה רואה עולה ויושב אצלי, משם אני מורידו".
39. שמות רבה ה', ז'.
40. שמות רבה י"ג, ג'.
41. בחמש המכות הראשונות נאמר: "ויחזק לב פרעה". כלומר הוא עצמו הכביד את לבו. רק בחמש המכות האחרונות נאמר שה' חיזק את לבו.
- ראה בפירוש רש"י לשמות ז', ג'.
42. רמב"ם, שמונה פרקים, פרק ח'. הל' תשובה ו', ג'. ראב"ע בפירושו על "אתר".
43. ראה הע' 42.
44. וראה עוד בפירושו לדברים ד', ט"ו.
45. עבודה זרה ב', ע"ב.
46. שם.
47. ספרי שופטים קצ"ט.
48. ראה רמב"ם הלכות מלכים ו', א'.
49. תנחומא שופטים י"ח, ירוש' שביעית ו', א'. דברים רבה שופטים ה', י"ג.
50. ספרי שופטים ר"ב.
51. וראה עוד בפירוש הרמב"ן לדברים כ"ג, ז' "לא תדרוש שלום".
52. גיטין נ"ז, ע"ב.